

Dalos György

Kelet-Nyugat-Berlin és a fal

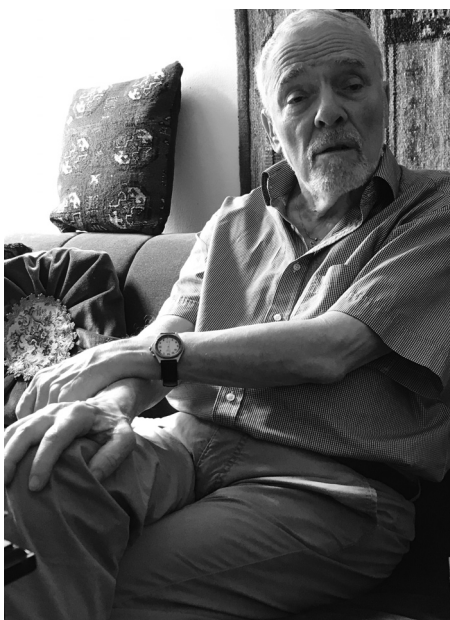
Hatvanas–hetvenes évek

(Részlet a szerző *Három Berlin* című, kiadásra váró könyvéből)

A mából nézve tulajdonképpen logikusnak tűnik a dolog: ezt a falat előbb-utóbb fel kellett húzni. Az alig őrzött szektorhatárokon napi többzetes nagyszágrendben áramlott át a munkaerő, ötven százalékban fiatalok, a város nyugati részébe, s onnan tovább Nyugat-Németországba – 1949 és 1961 között közel hárommillióan fordítottak hátat az NDK-nak, s mint-hogy a német–német határt 1952-ben lezárták, az egyetlen szabad útvonal az egykori birodalmi fővároson keresztül vezetett. Képtelen helyzet: szemben az 1956-ban Nyugatra távozó kétszáz ezer magyarral, a kelet-német disszidensek úgyszólván egyik utcából disszidáltak a másikba, s ha, mondjuk, átgyalogoltak a Gartenstrasse 12-ből

a Gartenstrasse 65-be, akkor nemcsak utcát, szektort, városrészt, hanem országot és rendszert is váltottak. Ráadásul az NSZK-alkotmány preambuluma értelmében németiségük okán eredendően NSZK-állampolgároknak számítottak, bekerültek a nyugatnémet szociális ellátási hálóba s a Bundespass birtokában a szabad világ bármely pontjára eljuthattak. Nyugat-Berlin egy darab antikommunizmusként működött a kommunizmus kellős közepén. A szovjet vezetés eleinte diplomáciai úton próbálta megoldani a tarthatatlan helyzetet és Walter Ulbrichtnek sokáig kellett gyözködnie Hruscsovot a határzár szükségességéről.

A döntés legkésőbb 1961. június elején megszületett, miután Hruscsov és Kennedy bécsi csúcstalálkozóján a berlini kérdésben nem sikerült dűlőre jutni a két szuperhatalomnak. Kelet-Berlin már felvásárolta – természetesen Nyugat-Berlinben,

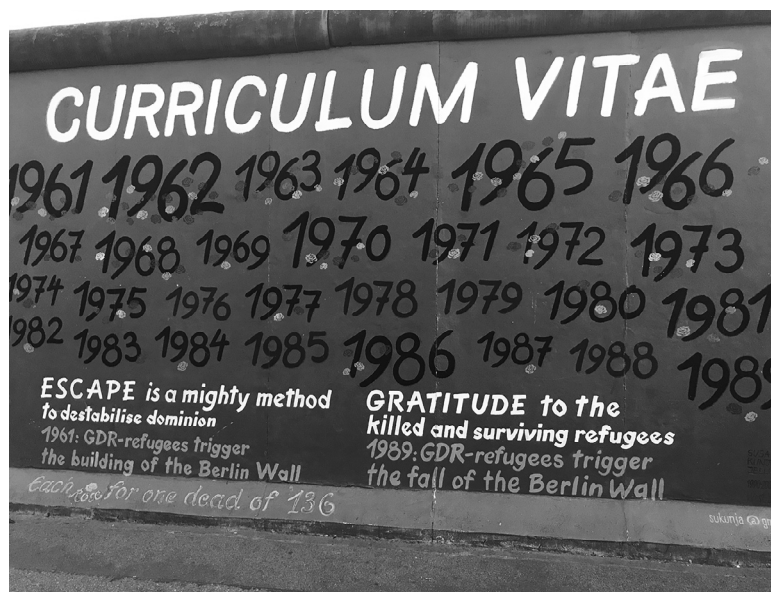
Dalos György

Fotó: Kőbányai János

nemes valutáért – a rettenetes mennyiségű szögesdrótot és vasbetont, de kifelé titkolni igyekezett a tervet. Mi több: alig két hónappal a történelmi augusztus 13-a előtt Ulbricht kerekén tagadta, hogy bármilyen lépésre készülődne. Egy sajtóértekezleten újságírói érdeklődésre az alábbi – a Guinness-könyvbe kívánczós, rekordgyanúsán hazug cáfolatot tette közzé: „A főváros építőmunkásai főleg lakásépítéssel foglalkoznak, és ez teljességgel leköti munkaerejüket. Senki nem áll szándékában falat emelni.”

Kelet-Berlin természetes városközpontját az Alexanderplatz alkotta, ebbe torkollott a Brandenburgi kaputól induló Unter den Linden és a Karl-Liebknecht-Strasse úgy nevezett kelet–nyugati tengelye. Ezt az egyenes főútvonalat a háborús károk miatt újjá kellett építeni. A helyreállított porosz palotákat a hatvanas évektől panelházakkal egészítették ki. 1969-ben megépült a nemzetközi összehasonlításban is jelentékeny tévétorony, amelynek körben forgó tetőtereméről az egész városra, Nyugatra is rá le lehetett látni – ez lett a keletnémet főváros védjegye. A tér másik oldalán építették fel a Hotel Stadt Berlin, az akkori NDK legelőkelőbb nemzetközi szállodáját. Az ekként kialakított képhez tartozott még a modern stílusban helyreállított egykori Vásárcsarnok (Markthalle am Alex), a Kongresszusi Központként is használt, fríz mozaikkal ékesített „Tanítók Háza”. Ez a reprezentációs célzatú téralakítás eredetileg az Ulbricht-éra architektúrájának betetőzése lett volna, amelynek legnagyobb teljesítménye a szétbombázott Grosse Frank-

A berlini fal mint művészeti kiállítás 2022 nyarán.
Kőbányai János fotósorozata

furter Strasse romjaiból felszökkent Stalinallee (utóbb és részben még ma is Karl-Marx-Allee) masszív, szovjet stílusú lakóházainak sora.

A hatvanas évek végén Moszkvának elege lett Ulbrichtből – az európai enyhüléshez rugalmasabb szereplő kellett, főleg, miután ezt az új irányvonalat olyan jelentős politikai képviselte, mint a szociáldemokrata Willy Brandt, aki a Fal építéskor Nyugat-Berlin kormányzó főpolgármestereként keményen kiállt a „frontváros” érdekei mellett. Ugyanakkor ő maga és párttársai nem kevesebbre vállalkoztak, mint az Adenauer-éra leváltására és az „új keleti politikára”. „Változás – közeledés útján” – így hangzott az új doktrína, amely realitásként fogadta el a falat és a két német állam létezését. 1971-ben a négyhatalmi egyezmény megerősítette Kelet-Berlin fővárosi státusát, és legalábbis a nyugat-berliniek számára lazította a határzárát, 1972-ben pedig az NDK-t és az NSZK-t egyidejűleg vették fel az ENSZ-be. Az új helyzet ura az Ulbrichtnél csekélyebb fajsúlyú, de alkalmazkodóbb Erich Honecker lett, aki az 1971 tavaszán, szovjet segédlettel megbuktatott „kecskeszakállas” párt- és állami rangját megörökölte.

Ulbricht nevezetes mondata, miszerint „a főváros építőmunkásai főleg lakásépítéssel foglalkoznak”, Honecker hivatalba lépésével valóra vált. A nagy-szabású építkezési program, amellyel jelentősen enyhítették a lakásínséget, a főváros Marzahn, Hohenschönhausen és Lichtenberg kerületében kiterjedt panelnegyedeket hozott létre. Nyugat-Berlin-

nel szemben Kelet-Berlin akadálytalanul terjeszkedhetett. A hetvenes évek közepére a városközpont is más képet mutatott, mint amilyennel a fal felhúzásakor találkozhatott a látogató. Az Unter den Linden épületeit renoválták, valamelyest a porosz múltat akarták visszacsalogatni, sőt 1980-ban az Ulbricht által Potsdamba száműzött Nagy Frigyes-lovasszobor is visszatérhetett a Lindenre. A tévétorony szenzációját a Honecker-garnitúra a Palast der Republikkal, azaz a Népi Kamara (parlament) új székházával kívánta ellensúlyozni, amely politikai funkciója mellett kultúrpalotaként is szolgált, éttermet, kávéházakat és postahivatalt is foglalt magába. A pompázatos és költséges építményről¹ utóbb kiderült, hogy az építéséhez túlzott mértékben felhasznált azbeszt súlyos környezeti károkat okozott. Új volt továbbá az Alexanderplatz torkolatánál helyreállított Zentral-

markthalle bővített kínálatával, s maga a tér, amely egyszerre szolgált felvonulási terepként és szabadidős találkozóhelyként (a világ időzónáit mutató óránál).

A fal felhúzásával Berlin politika-földrajzi szempontból is kettészakadt. Mindaz, ami egy fővárosra jellemző, amiből rendszerint csak egy szokott lenni, most megduplázódott. Példának okáért a Staatsoper Keleten maradt, mire „odaát” megnyílt a Deutsche Oper, a Zoo zsiráfjai, majd utóbb pandái² a szabad világot ékesítették, a szocialista főváros viszont 1955-től Tierparkkal vonzotta a közönséget. Ez a folyamat már a nyugati szektorok elkülönülésével és a nyugati valuta³ megjelenésével kezdetét vette. 1948-ban alakult meg a világnézetileg mindinkább „marxista-leninista” irányba hajló Humboldtval szemben a nyugat-berlini Freie Universität (Szabad Egyetem), ekkor lett a Schöneberg kerületi Rathaus a nyugati övezetek Polgármesteri Hivatalának „ideiglenes” székhelye – az is maradt 1990-ig. Maga a város azonban még sokáig egységes képet mutatott és úgy nevezett „zónaközi útlevelemmel” viszonylag szabadon lehetett átjárni Keletről Nyugatra és vissza. 1948-ban Sztálin átfogó megoldásra szánta el magát: a szovjet megszálló erők egyik napról a másikra elzárták a nyugati városrész áram- és vízellátását, valamint az odavezető személy- és teherforgalmat. A csaknem egy évig tartó blokád végül az USA által példátlan erőbevetéssel megszervezett léghídon hiúsult meg. A Frankfurtból induló és Tempelhofnál földet érő úgy nevezett

„mazsolabombázók” biztosították a „frontváros” élelmiszer- és fűtőanyag-ellátását. Moszkva végül feladta az ostromzárat, s talán nem túlzás azt mondani, hogy ezzel a döntéssel született meg Nyugat-Berlin, s alakult ki a világméretben egyedülálló versenyhelyzet, amelyben az enklávénak helyt kellett állnia. Meg kell adni: a keleti városmag előnyösen jött ki az 1961. augusztus 13-ai kényszerű osztozkodásból. Az NDK-ban maradt a Pergamon Múzeum, a Komische Oper, a Staatsoper, a Volksbühne (NDK-viszonylatban: Vígszínház) és Brecht teátruma a Spree partján, a Német Történelmi Múzeumnak otthont adó 300 éves Zeughaus (Fegyvertár), a Fischerinsel, a festői Nikolaiviertel és a Rotes Rathaus (ahol is a színmegjelölés nem politikai hovatartozásra, hanem a sötétvörös épületre és homlokzatra utal). Ide jutott a híres berlini parkok közül a Monbijou, a friedrichshaini néppark, a treptowi park (közepén Vucsetics szovjet hősi monumentális emlékművével, amely ma is ott áll) és Wuhleide, a keletnémet Csillebérc – „Pionierrepublik” –, úttörővasúttal. A belvároshoz tartozott három régi evangélikus templom: a Getschemane-, a Sophien- és a Zionskirche, amelyeknek a nyolcvanas évektől kitüntetett szerep jutott a civil mozgalmak istápolásában. Ezek a helyszínek, noha némelyikük szó szerint romokból támadt fel,⁴ idővel alkalmasnak bizonyultak arra, hogy az NDK kirakataiként vonzzák a látogatókat, s szerepeltek is a keletnémet Reise-

büro kínálatában. Az utolsó renoválási hullám során Berlin megalapításának 750-ik évfordulójára (1987) hozták rendbe a történelmi városmagot.

Az Alexanderplatztól északra helyezkedett el két régi berlini városrész: Prenzlauer Berg és Pankow – hatalmas, egybefüggő épületállománnyal, amely nem esett a légitámadások áldozatául. Ezek a házak kertjeikkel, hátsódudvarokkal, falépcsőikkel és két-háromszobás, olykor cselédszobás lakásaikkal, akár romantikus filmkulisszákként is hathatnak volna, de a múltó időben inkább példátlan elhanyagoltságuk tűnt fel. Az állagmegóvás nem volt Kelet-Berlin erőssége. A hetvenes évek derekán annyiban javult a helyzet, hogy az állam a korábnál lazábban kezelte a helyi kezdeményezéseket, az önerős renoválást, a vaskályhákról a gázfűtésre való áttérést, de a komolyabb szanálás költségeit nem vállalta. A lakásépítési program a panelre összpontosított, vagy épenséggel a lebontást részesítette előnyben – a legrégibb berlini víztornyot csak a lakosság tiltakozása mentette meg ettől a sorstól. S jóllehet nem renoválták, legalább békén hagyták Berlin kevés épen maradt ipari műemlékét, a Schulteiss-sörfőzdét, amelyet 1990 után sikerült új életre kelteni, s ma mozi, színházzal és kiállítóterekkel rendelkező kultúrközpont.

Szemben a Prenzlauerrel Pankowot kényeztette a rendszer. A nagypolgári villasor kisajátított házaiban laktak a párt- és állami vezetők – egészen 1960-

ig, amikor Berlintől negyven kilométernyire, Wandlitz mellett kiépítették számukra a teljes infrastruktúrával ellátott, az állambiztonság által védett kormánynegyedet. Elvben minden PB-tag köteles volt ide költözni. Természetesen már a pankowi Majakowski-Ring villáit is fallal választották el s katonailag őrizték a környező utcáktól, közönséges polgárok nem láthattak bele a nomenklatúra világába. A kiürített épületeket utóbb írók, művészek vehették bérbe, immár fal és őrség nélkül, szerényebb karbantartással. Otto Grotewohl miniszterelnök villáját az Írószövetség kapta, a kilencvenes években pedig irodalmi rendezvényeknek adott otthont. Az exkluzív dácsákat megviselte az idő, egyiket egy afrikai állam követsége újította fel, másikat egy filmsztár vásárolta meg, többet azonban használhatatlanság folytán le kellett bontani. Az egykori káderdűlőre ma már semmi sem emlékeztet, az utca továbbra is a tragikus sorsú orosz költő nevét viseli.

A hatvanas-hetvenes évek fordulóján Kelet-Berlin szürkének és provinciálisnak hatott a tarka és nyugatias Budapesthez képest. Egyéni turizmus mint olyan, alig létezett, olcsó szálláshoz csak barátoknál lehetett jutni, és különösen gyatra volt a vendéglátó szektor. Valamirealó étterembe nem lehetett bejutni előzetes jelentkezés nélkül, vagy ha igen, akkor sorbaállás árán, beletörődve, hogy a pincér vezette a vendéget az asztalhoz, amelynél már ketten vagy hárman is étkeztek. Az ételek olcsók vol-

tak, de a menü egyhangú, a sokadik „szoljanka” már unalmas, a hal többnyire mélyhűtőből jött, a kiszolgálás lassú és kedvetlen volt. Pestről jövet leginkább a kis presszók hiánya tűnt fel, no meg az utcai büféké. Szeszesital persze volt bőven, és az állami vagy szövetkezeti étkezdék ridegségéért valamenynyire kárpótoltak a félmaszek szakadt „sarokkocsmák”, amelyekben Köpenicktól Hohenschönhausenig, összetolt asztaloknál nagyobb társaság is elszórözgethetett a Keleten rendszerint korán beköszöntő záróráig.

A hétköznapi fogyasztók mellett az NDK-ban viszonylag korán kialakult egy magasabb keresetű és igényű réteg – orvosok, kisiparosok és kereskedők, autószerelők, jól fizetett művészek. Az állam az ő ízlésükhöz igazodva két új üzlethálózattal lépett piacra: az Exquisit-Ladenben emelt áron textíliákat, illatszereket, a Delicatessében édességeket és nemes italokat lehetett kapni, zömmel keletnémet gyártmányúakat, de „első osztályú” vagy „osztályon felüli” minőségben és csomagolásban. Jóllehet, ez a kétféle kínálat legalábbis világossá tette, hogy az egyenlők között akadnak egyenlőbbek, tény: a „munkásparaszt állam” a köznép nyugalma is gondolt. A párt VIII. kongresszusán, 1971 júniusában meghirdették a „gazdaság- és szociálpolitika egységének” programját, és kelet-európai viszonylatban komoly sikereket arattak. Az árakat gyakorlatilag 1989-ig nem emelték, nagyvonalú családtámogatási kedvez-

ményeket kínáltak, kétmillió lakást építettek. Más kérdés, hogy a nagyralátó terveket aligha valósíthatták meg önerőből: segítségükre volt az olcsó szovjet nyersanyag és energiaszállítás, az NSZK által vámmentesnek nyilvánított német–német kereskedelem és nyugati hitelpolitika. A Honecker-éra „szocialista jóléti államának” üzemanyaga mindinkább, és Berlinben szembeszökő módon a nyugat-német márka lett.

A „SZABAD VÁROS”

Nyugat-Berlin területe (480 km²) valamivel nagyobb volt, mint Kelet-Berliné (403 km²), és majdnem akkora, mint Budapesté (525 km²). 1961 augusztusának drámai napjaiban sokan tartottak attól, hogy e fél város körbefalazása atomháború kirobbanásához vezethet, ahogyan alig egy évvel később a karib-tengeri rakétaválság is közvetlen nukleáris katasztrófával fenyegetett. A nyugati világ azonban beletörődött a jaltai osztozkodásban őt amúgy sem megillető Kelet-Berlin elvesztésébe, míg a Szovjetunió tudomásul vette, hogy érdekszférája kellős közepén egy nyugati szabad város éli a maga életét. A bonni kormány és a nyugat-berlini városvezetés

pedig azon volt, hogy a veszély múltán enyhítse a körülzárt metropolisz elszigeteltségét. Ezért a „Berlin-törvény” alapján kedvezményekkel bátorította az itt élő vagy ide települő munkaerőt. A bérekhez automatikusan járt a 8 százalékos „Berlin-pótlék”, s ha valaki az NSZK területéről Nyugat-Berlinben vállalt munkát, a költözés költségeit az állam állta. Itt élő fiataloknak pályakezdési támogatás, családoknak megemelt gyermekgondozási segély járt. Nyugat-Berlin a bevándorlókat is szívesen látta – a vendégmunkások itt főleg a szolgáltató szektorban helyezkedtek el, magukkal hozván a hazai gasztronómiát: a hatvanas-hetvenes években a város Spandautól Rudowig megtelt olasz, jugoszláv, görög és török éttermekkel.

Ugyanakkor Nyugat-Berlin arra is komoly gondot fordított, hogy kulturális vonzerejét növelje. Ösztöndíjakkal és rendezvényekkel világnagyságot csábított a „frontvárosba” – az amerikai Ford Alapítvány ebből a célból hozta létre a Berlieni Művészprogramot, amelynek keretében az ötvenes évektől kezdődően olyan hírességek éltek itt hosszabb-rövidebb ideig, mint David Bowie, Witold Gombrowicz, Krzysztof Penderecki, John Cage, Ligeti György, Jim Jarmusch. A kozmopolita lég-

kör a német alkotókat is vonzotta: egy ideig Berlinben lakott Günther Grass és Hans Magnus Enzensberger. Innen indult világhódító útjára Peter Weiss *Marat/Sade* című darabja, itt vált a Berlinale Velence és Cannes mellett európai rangú filmfesztivállá, s bár Nyugat-Berlin hivatalosan nem válhatott fővárossá, kulturális centrumként csak Frankfurt és München vehette fel vele a versenyt. Ennek a kiemelt státusnak igyekezett megfelelni a Bahnhof Zoologischer Garten körül épült új centrum a Kurfürstendamm-mal, mint főútvonallal és sétálóutcával. A pályaudvarral szemben, ott, ahol valamikor a Romanisches Café (a pesti New York kávéház berlini megfelelője) állt, 1965-től a huszonegyemeleteres Europa-Center magasodott, tetején a körben forgó Mercedes-csillaggal – irodaház, üzletközpont, étterem, vízóra, szálloda, lakóterület – kisdud Manhatan Charlottenburg közepén.

Szinte természetes, hogy NSZK legnépesebb, ám az „anyaországtól” 200-600 kilométernyire fekvő városa saját életlehetőségeit követve a zárt-sággal a nyitottságot, a beszűkültséggel a kozmopolitizmust szegezte szembe. Ennek egyik nem várt következménye lett, hogy a hatvanas évek derekán kibontakozó diákmozgalmak itt különösen erős hatást gyakoroltak a politikáló értelmiségre, diákságra

s a fiatal nemzedéknek arra a részére, amely ki akart törni az Adenauer-éra korlátaiból. A konzervatív Bonn kezdettől éber gyanúval figyelte a befalazott metropolisz kulturális kicsapongásait – talán megsejtette a szubvencionált jólét mögött lappangó társadalmi feszültségeket. Nyugat-Berlinben ennek a lázadásnak először a köznyelvben megvetően „Gammler”-eknek, csavargóknak titulált csoportok voltak a hordozói – a polgári jóléttől megcsömörlött fiatalok, aki rosszul öltözöttek, hosszú hajjal koldultak a Vilmos császár-émléktemplom előtt. Ugyanerre a kategóriába tartoztak a hippik és a katonai szolgálatmegtagadók, akik a behívó elől a négyhatalmi megállapodásban demilitarizált Nyugat-Berlinbe költöztek – számukat ötvenezerre becsülték. A szigetszerű metropolisz hidegháborús rendeltetéséhez képest politikai klímájára nézve erősen baloldali volt, éspedig nem csak az SPD több évtizedes, töretlen képviselőházi többsége miatt. A hatvanas évek derekán kibontakozó diákmozgalmak itt, a francia vagy olasz tiltakozásokénál kisebb számszerű erővel, de annál nagyobb hevességgel kérdőjelezték meg a fennálló rendet. A legdrámaibb események a Kurfürstendammön zajlottak. 1967 júniusában a perzsa sah látogatása elleni diáktüntetésen itt, a Deutsche Opernél lőtte le egy rendőr Benno Ohnesorg diákot, s robbantotta ki ezzel, nyilván mit sem sejtve, a Szövetségi Köztársaság történetének legsúlyosabb belpolitikai konfliktusát. A Kurfürstendammön vonultak Rudi Dutschke hívei az amerikaiak vietnámi háborúja ellen tiltakozva, s ugyanitt, a diákszövetség irodája előtt sebesítette meg életveszélyesen Dutschkét 1968 áprilisában egy szélsőjobb oldali munkanélküli. A felháborodott diáktömeg a tetthelyről indult el, hogy megrohamozza Axel Springer sajtókonzernjének 19 emeletes székházát – őt, pontosabban a diákmozgalmat nap, mint nap támadó *Bild Zeitung*ot tették felelőssé a merényletért.

Az amerikaiak vietnámi szereplésén persze nem sok védeni való volt, és a háború elleni tiltakozás a világ bármely helyszínén természetesnek hatott – kivéve a „frontvárost”, amelynek lakossága az USA-ban védőhatalmat látott, és a tüntető diákoknak a járdaszélről vetette oda: „*Geht nach drüben!*”, „Menjetez át!”, mármint Kelet-Berlinbe, ha itt nem tesztek nektek. Kétségtelen, hogy a diákvezér és az általa mozgósított mintegy tízezres fiatal értelmiségi tömeg túldimenzionálta céljait, rendszerváltó, mi több, világforradalmi igénye merőben utópikus volt. A céloknál a mából nézve érthetőbbnek tűnnek a nemzedéki lázadás okai: a megoldatlan s az apák nemzedéke által elhallgatott német múlt, a provinciális iskolarendszer, „az ötvenes évek szűk levegő-

je”, a harmadik világ nyomorán való jogos morális felháborodás és nem utolsósorban a vasbetonnal és szögesdróttal körülkerített város idegensége. Évtizedekkel később, jóval az után, hogy Dutschke az 1968 tavaszán szerzett sebesülés utókövetkezményeibe belehalt, és már Axel Springer sem volt az élők sorában, a helyi hatóságok hozzájárultak, hogy a sajtómágnásról elnevezett Axel-Springer-Strasse mellékutcáját, a Kochstrassét a diákvezérről nevezék el. A gesztus megbékélést hirdet, bár a két utca keresztezi egymást.

Mindazonáltal ez a szabad város – Ligeti György mondása szerint „szürrealista ketrec: azok a szabadok, akik be vannak zárva” – nem volt egészen szabad. Mindenekelőtt közel 160 kilométernyi hosszúságú, három és fél méter magas fal vette körül – drótakadályokkal, aknamezőkkel és automata gépfegyverekkel. A határokon német nyelvű tábla figyelmeztetett: „*ACHTUNG! Sie verlassen jetzt West-Berlin!*” A ketrec szürrealizmusát először a földalatti tapasztaltam meg. Az U-6-os vonal ugyanis két nyugat-berlini városrész között a föld alatt három, a keleti szektorhoz tartozó állomást érintett. Ezen a szerelvénnyel lassított, de nem állt meg. A félhomályos csarnokokon, amelyeket kívülről befalaztak, csukaszürke NDK-s határőrök járkáltak fel és alá. Az egyik állomás – a háború előtt és ma Schwartzkopff-Strasse – áthaladtamkor éppen a „Stadion der Weltjugend” nevet viselte. 1973 tavasza óta hívták így, látszólag az akkor előkészületben lévő kelet-berlini Világifjúsági Találkozó tiszteletére. Hogy látszólag, azért mondom, mert eredetileg „Walter Ulbricht Stadion” névre hallgatott, s a Honecker által, moszkvai jóváhagyással megbuktatott pártvezető haldoklásának napjaiban nyerte el új elnevezését. A föld alatti félhomályban groteszk módon hatottak a láthatóan vadonatúj fehér zománctáblák. A látvány évek múlva is annyira lenyűgözött, hogy versbe foglaltam.

*Pár állomáson, hol az U-Bahn
nem áll meg, épp csak áthalad,
búvópatakként oson által
a Nyugat a Kelet alatt.*

*Ó furcsa fantom-állomások,
homályba botló őrszemek,
holt plakátok, kíváncsi fények,
nehogy még szemmel verjete*

*Nehogy e sötét alagútban
felfénylő szerelvénnyel legyen
az egyik alatt az a másik
titkolt, tilalmas életem*

JEGYZETEK

- ¹ A népi kritika pontosan érzékelte, hogy a presztízspítványokkal a két diktátor mintegy magának akart piramist állítani: a tévétornyot „Szent Walterként” emlegették, a gyengén kivilágított várostól eltérően fényárban úszó Köztársasági palota pedig „Erich lámpaboltja” néven került a közlemlékezetbe.
- ² A Zoo nagy szenzációja Bao Bao és Tjen Tjen pandapár volt, amelyet 1979-ben Hua Kuofeng kínai államfő hoztatott magával ajándékként a Helmuth Schmidt kancellárral történt találkozója alkalmával.
- ³ A nyugati márka már az NSZK létrejötte előtt is forgalomban volt, a „Bank Deutscher Länder” fémpénzein csak utóbb jelent meg a „Bundesrepublik Deutschland” felirat, de a régi pfennigek egészen az euró bevezetéséig „kitartottak”.
- ⁴ Az NDK állami himnusza kezdődött így: „Zord romokból feltámadva / szép jövőndő vár miránk, / hadd szolgáljunk jól javadra / egységes német hazánk.”

